

NOG JUIST GESPROKEN

ANJA VAN RIJS

NOG JUIST GESPROKEN

VAN NEDERLANDS-INDIË NAAR REPUBLIK INDONESIA
AAN DE HAND VAN GESCHREVEN PORTRETTE

Colofon

2e druk: december 2014

1e druk: april 2014

Omslagontwerp: Anja van Rijs

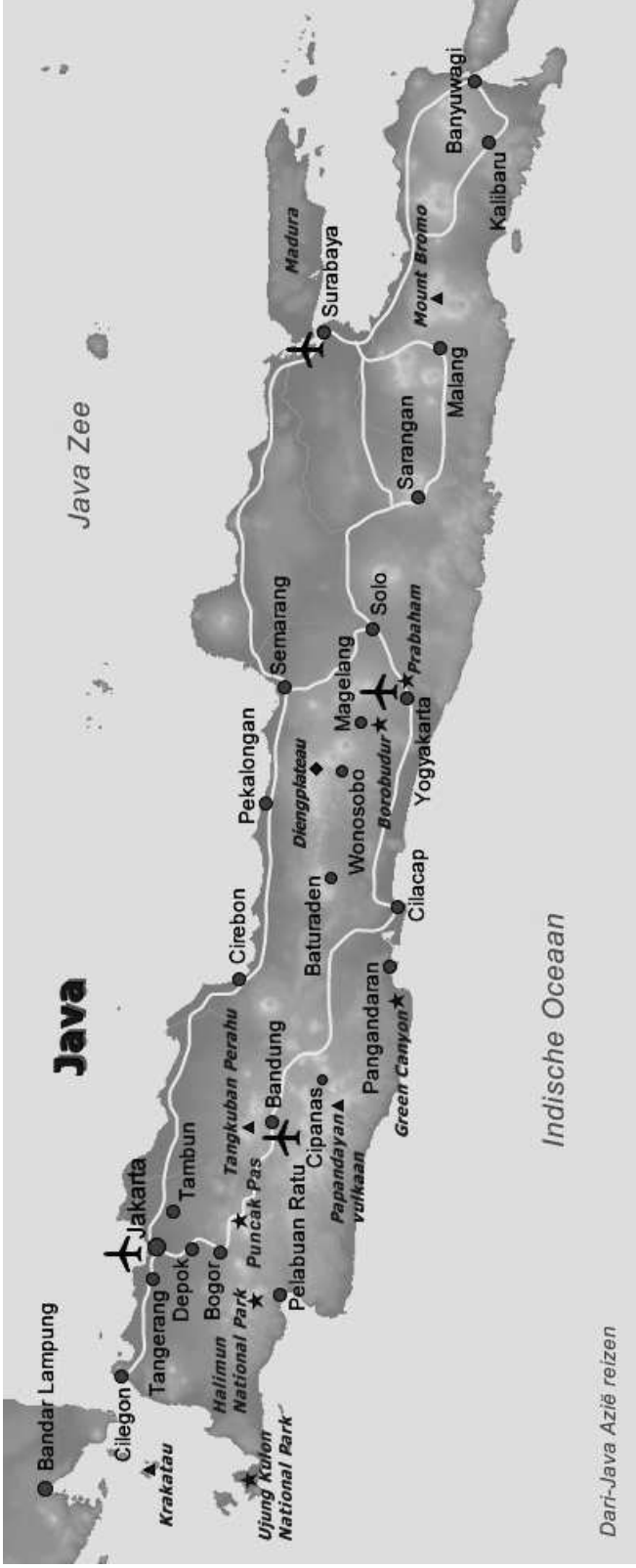
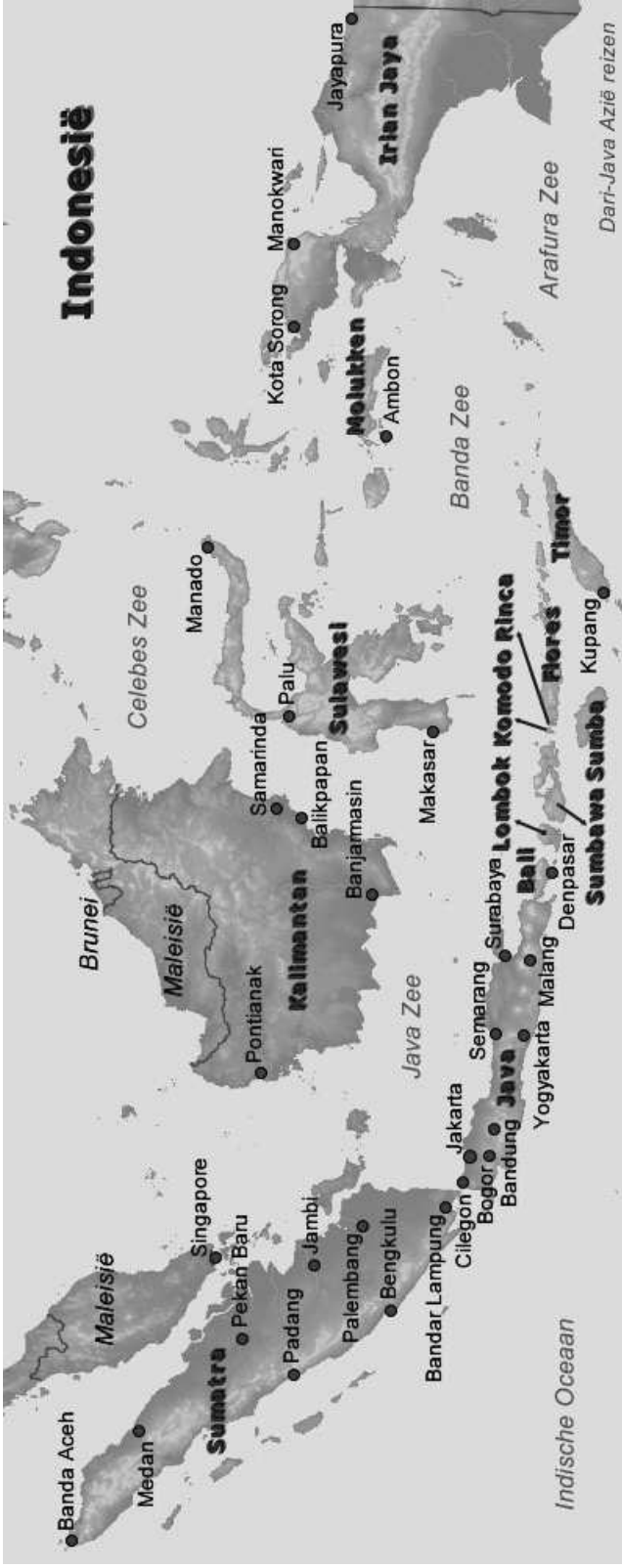
Foto's bij interviews: Anja van Rijs

© Anja van Rijs

anja.jakarta@gmail.com

ISBN: 9789402125832

Alle rechten voorbehouden. Niets in deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, hetzij door fotokopieën, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

...Want er is een geschiedenis die niet in de geschiedenis voorkomt en die alleen kan worden gered door het oor te scherpen en ook naar het gefluister te luisteren...

Marcellus Emants (1879)

Inhoud

Voorwoord	10
Djon Sardjono.....	12
Eddy Tumengkol.....	38
Hanny Sardjono.....	94
Jasin Prawirakusumah.....	134
Peter Steenmeijer.....	144
'Pikky' Amin Singgih.....	154
Stanny Fofied.....	166
Tjipto Wignjoprajitno.....	178
Urip Santoso.....	212

Vervolg Inhoud

Historische context.....	239
• Geschiedenis van Indonesië in vogelvlucht	244
• Contemporaine geschiedenis per onderwerp/tijdvak	248
○ Nationalistische beweging (1899 – 1942).....	248
○ Japanse verovering en bezetting (1942 – 1945)	250
○ Onafhankelijkheidsverklaring (17 augustus 1945).....	261
○ Bersiap (1945 – 1947)	266
○ Onderhandelingen en strijd (1945 – 1949)	271
○ Soevereiniteitsoverdracht (27 december 1949)	284
○ Eerste jaren onafhankelijkheid (1949 – 1950)	286
○ Van liberale democratie (1950) naar geleide democratie (1957)	289
○ Nieuw-Guinea – Conflict met Nederland (1959 – 1962).....	300
○ Konfrontasi – Conflict met Maleisië (1963 – 1966).....	307
○ Kudeta en communistenjacht (1965 – 1966)	309
○ Supersemar en nadagen Soekarno (1966 – 1967)	315
○ Nieuwe Orde van Suharto (1967 – 1998).....	317
○ Oost-Timor (1975 – 2002).....	335
○ Reformasi (1998 – heden)	339
○ President Bacharuddin Habibie (mei 1998 – oktober 1999)	342
○ President Abdurrahman Wahid / Gus Dur (oktober 1999 – juli 2001).....	345
○ President Megawati Sukarnoputri (juli 2001 – oktober 2004)	350
○ President Susilo Bambang Yudhoyono/SBY (oktober 2004 – april 2014).353	
• Volkslied 'Indonesia Raya'	358

Voorwoord

Er zijn niet zo heel veel mensen die in het voormalig Nederlands-Indië zijn opgegroeid en nog leven. Die generatie is nu (ver) boven de tachtig en hun lange levens overspannen roerige tijden.

Ze hebben veel meegemaakt. Heel veel. Ze zagen het koloniale tijdperk eindigen, de Japanners komen, de bezetting vorm krijgen, de gruwelen zich ontwikkelen, de nieuwe staat geboren worden, de revolutie winnen en de jonge natie zich uitbouwen.

Ze leefden in verscheidene politieke systemen, tussen hoop en dictatuur, in economische opgang en conjuncturele neergang. Ze zagen presidenten komen en gaan, sommigen gekozen, sommigen niet. Ze zagen macht opkomen en macht corrumperen en daartussen vonden ze hun eigen weg.

Er zijn nog minder mensen die de helderheid van geest of de fysieke gesteldheid hebben om daarover te verhalen. Ik prijs mij dan ook gelukkig dat ik sommigen van hen ken. Dat ze bereid waren mij deelgenoot te maken van hoe al die gebeurtenissen hun levens bepaalden en hun karakters vormden. Welke invloed ze konden uitoefenen en wat ze moesten accepteren. Wie ze kenden, wie ze hadden willen kennen.

Hun levens zijn verbonden door de gezamenlijke opleiding op het Koninklijk Instituut Marine in Den Helder van 1950-1954, maar daarvoor kwamen ze van verschillende eilanden uit de archipel en daarna gingen ze hun eigen weg door de wereld.

Het ontstaan van de Republiek Indonesia verliep in fasen en is niet compleet zonder dat iemand uit Nieuw-Guinea aan het woord komt. Hij is van een andere generatie en heeft zijn marine-opleiding in Indonesië zelf gehad, maar beheerst nog wel de Nederlandse taal.

Ik wil ook het verhaal van een Indische Nederlander (Indo) vertellen. Ook hij heeft een andere achtergrond en is van een andere generatie, maar zijn leven – en zeker dat van zijn ouders – is sterk bepaald door de Bersiap-tijd. Dat verhaal mag in een document waarin het ontstaan van de Republiek Indonesia zo'n grote rol speelt, niet ontbreken.

Om te leren, moet je vragen. Soms waren die vragen nogal direct, misschien zelfs impertinent. De levenswijsheid van deze generatie en hun al vroeg gewortelde omgang met de directheid van Nederlanders, hielpen hen mijn soms sterke aanvallen op hun privacy te vergeven.

Cultuurverschillen zijn boeiend, maar ook lastig. Je overtreedt onbewust ongeschreven regels en mijn gesprekspartners komen niet alleen uit een ander werelddeel, maar ook uit een ander tijdvak.

Vervolg voorwoord

Hun verhalen zijn persoonlijk. Geschiedenis is niet per definitie wat er gebeurd is, geschiedenis is ook wat mensen zich herinneren. Het teruglezen van die herinneringen is confronterend, zeker in landen waar regimes de historiografie bepalen en mensen zijn vervolgd om hun meningen. Het getuigt van moed om in een land met een voornamelijk orale vertelcultuur, je persoonlijke verhaal in schrift te laten verspreiden. Moge hun motivatie daartoe – vastlegging opdat het nageslacht zelf kan oordelen – leiden tot inzicht en mildheid.

Wat mij interesseert is hoe de 'grote' geschiedenis zich vertaalt in 'petite histoire': de invloed van wereldpolitiek op het leven en lot van individuen. Vanuit dat oogpunt is een parallelle historische context onontbeerlijk.

Omdat niet iedereen de contemporaine geschiedenis van Indonesië paraat heeft, heb ik getracht die in grote lijnen weer te geven, daarbij zwaar leunend op Wikipedia en andere internetbronnen. Ik haast mij toe te voegen dat dit niet pretendeert dé waarheid te zijn, ook ik ben geen geschiedkundige en zelfs bij hen wordt geschiedenis gekleurd door interpretatie.

De verhalen zijn opgeschreven naar aanleiding van meerdere langdurige interviews per persoon, waarbij een opnameband meeliep. De tekst is daar een directe weergave van, hoewel de gesproken taal is omgezet naar schrijftaal en ter wille van het begrip een bepaalde chronologie is aangebracht.

Helaas heeft Urip zijn verhaal niet meer kunnen lezen, hij overleed voordien. Pikky kon dat nog wel, maar is jammer genoeg ook niet meer onder ons.

In het Indonesisch taalgebruik is de hedendaagse schrijfwijze aangehouden, ook voor aardrijkskundige namen.

Zonder Djon, Eddy, Hanny, Jasin, Pikky, Tjipto en Urip was dit boek er niet geweest. Mét Djon, Eddy, Hanny, Jasin, Pikky, Tjipto en Urip was mijn periode in Jakarta beslist rijker en zinvoller. Ik vond bij hen warmte, hartelijkheid, volwassenheid, mildheid en vriendschap. Daarvoor rest maar één woord: Dank.

Anja van Rijs.

(Waarder, december 2014)

Djon Sardjono

DJON (IMAN) SARDJONO

Personalia:

Geboortedatum : 12 juni 1928
Geboorteplaats : Jatilawang, Banyumas (Midden-Java)
Jeugdjaren : Jatilawang en Purwokerto

Met mijn ouders ben ik niet buiten Java geweest, de eerste keer was pas toen ik naar het KIM in Nederland ging. Later heb ik tamelijk veel gereisd, in twee episodes. Eerst als marineattaché in Maleisië, Singapore, Hongkong en Japan, en na de dienst ook, toen ik zo'n 7-9 jaar lid was van ons nationale parlement. Niet voor een politieke partij, maar namens de krijgsmacht. Dat was de tijd van de dwifungsi. Als parlamentslid zat ik doorgaans in Commissie No. 1, Buitenlandse Aangelegenheden en Defensie, en daarnaast werkte ik van 1968-1975 bij het Ministerie van Landbouw en Visserij als de verantwoordelijke persoon voor 's-lands visserijaangelegenheden. Ik reisde toen veel, zowel binnen als buiten Indonesië, daardoor kijk je misschien wat verder. Hanny was altijd met mij, zeker als we naar Italië gingen, het land waarvan zij zoveel houdt. Maar laat me niet in de ruimte praten, we gaan beginnen. Waarmee kan ik je van dienst zijn? Ik ben begonnen wat op te schrijven, maar nog lang niet geëindigd. Praten is toch gemakkelijker.

Ik ben in 1928 geboren in Jatilawang en groeide op in Purwokerto. Mijn vader was ambtenaar in het voormalig Nederlandsch-Indisch Binnenlands Bestuur en uit dien hoofde Wedana van het district Jatilawang in het regentschap Purwokerto van de Residentie Banyumas op Midden-Java.

Nederlands-Indië was verdeeld in provincies. Namens de Koningin was aan het hoofd een Gouverneur-generaal geplaatst. Die had zetel in de hoofdstad Batavia en zijn paleis in Buitenzorg, ofwel Sans Soucis.

Het hoofd van een provincie was een Gouverneur en aan het hoofd van de gouverneurs stond de Gouverneur-generaal. Vanwege de bevolkingsdichtheid was Java opgedeeld in drie provincies, West-, Midden- en Oost-Java.

Binnen de provincie Midden-Java waren er twee sultanaten, Yogyakarta en Surakarta (met de hoofdstad Solo) met elk een aparte Gouverneur die toezicht hield op de regerende sultans. Hun verhouding was als oudste en jongere broer: voor het volk was de sultan hun vorst, maar het daadwerkelijk bestuur en de regeringstaken, zoals algemene werken, administratie en belastinginning, werd door de Gouverneur gedaan. De sultans waren meer symbolisch en verzorgden plechtigheden en traditionele evenementen.

Tussen de sultanaten onderling zijn wel kleine verschillen; in hun geschiedenis; in de bevolking en in de nalatenschap van subculturen. Dat is allemaal bevestigd met een geschreven document van de Patih [Javaanse eerste minister] van de sultan van Jogya.

Java was dus verdeeld in drie provincies met vijf gouverneurs. De provincies werden onderverdeeld in Residenties, die in regentschappen (Kabupaten) met een Regent (Bupati) aan het hoofd en die weer in districten met een districts-hoofd (Wedana) en onderdistricten met een assistent-Wedana (Camat) aan het hoofd. Daaronder had je de dorpschouften (Kepala Desa), die werden direct door het volk gekozen en gecontroleerd door de Regenten en hun (on-der)districtshouften.

De gouverneurs, Residenten, Assistent-Residenten, controleurs en houften van politie waren altijd Nederlanders. Vanaf het niveau van Regent was het bestuur in inheemse handen, dus ook de Wedana's en Camats. Die werden niet gekozen, maar aangesteld door de Nederlanders.

De politiehouften in Regentsteden en grotere steden waren dus meestal Nederlanders, de officieren waren soms Nederlands en soms inheems, maar in een districtshouftplaats was geen Nederlandse politie. Wel hadden de dorpschouften een inlandse politie en die stond onder controle van de Wedana.

Mijn moeder komt van het Regentengeslacht van Banjarnegara, een andere Kabupaten binnen de Residentie Banyumas. Haar grootvader was Bupati van Banjarnegara en haar vader Wedana van Jatilawang, hetzelfde district dus waar na hem mijn vader Wedana werd, in de Kabupaten Purwokerto. [Wijzend op een schilderij]: 'Kijk, daar staat mijn moeder, naast haar staat haar vader en die man met die baard is haar grootvader'.

Mijn vader heeft het zelf nooit tot Regent gebracht, wel zijn neef. Dat komt omdat mijn grootvader, zo gaat het verhaal, bij de Nederlandse Resident werd geroepen toen die op controle kwam, terwijl hij met een lieve jongedame in een bootje op een meer voer. En zijn keuze voor het schone geslacht boven de Resident werd genoteerd, zo zegt men. Daarom is zijn neef Bupati van Banjarnegara geworden en mijn vader Wedana. Meestal werd je Regent als je vader Regent was, maar niet altijd, zoals in dit verhaal ook. De Nederlanders bepaalden dat. Mijn grootvader van vaderszijde was Zelfbestuurder ofwel Demang¹ van Rasukan, een zelfstandig gebied [Tanah Merdeka] binnen het prinsdom Pakoelaman. Pakoelaman ligt in het sultanaat Yogyakarta, tussen Banyumas en Jogya.

Als Zelfbestuurder had mijn grootvader het recht om reglementen voor de bevolking te maken, recht te spreken en voor hemzelf belasting te heffen. Hij rapporteerde aan de Resident, niet aan de sultan. Maar Rasukan was niet zo'n groot gebied hoor, misschien zo groot als een onderdistrict.

Als kind van een districtsplaats herinner ik me nog dat wij regelmatig naar de Residentiehouftplaats reden omdat mijn oudere broers en zusters, die allemaal op een Europeesche lagere school zaten, in de kost in Purwokerto waren. Toen mijn vader werd gepensioneerd, bouwde hij een mooi huis in Purwokerto en verhuisden we daarheen.

---

¹ Inheems vorst met een erfelijk politiek contract met het Nederlandse Gouvernement

Purwokerto was toen een stad met zo'n 30.000 inwoners en de latere hoofdstad van de Residentie Banyumas. Vroeger was de stad Banyumas de hoofdstad, daar was ook het paleis van de Resident. De grootste rivier van Midden-Java, de Serayu, stroomt door Banyumas en de KPM schepen voeren de rivier op tot in de stad. Dat was het verste wat ze konden gaan. Producten als rubber, rijst en suiker werden via de Serayu naar de Indische Oceaan vervoerd. Maar toen er een spoorlijn naar Purwokerto werd aangelegd, voer de KPM niet langer op Banyumas en verloor de stad haar belang. Resident Ruijs verhuisde naar Purwokerto en daardoor werd dat de nieuwe hoofdstad van de Residentie Banyumas. We hadden een hoofdstraat met verharde zijstraten en er was een winkelbuurtje met Chinezen.

Mijn vader stond als Wedana geheel los van de sultan en was onderdeel van het koloniale Nederlands bestuur. Hij had verschillende Camats onder zich en een politieoppas. Als mijn vader op tournee ging, werd hij geflankeerd door de met sabels bewapende dorpspolitie. Even na mijn geboorte was het land onrustig door communistische opstanden [1926]. Mijn vader ging toen vaak op tournee, met een pistool aan zijn heup. Het was een mooi gezicht om hem te paard, geflankeerd door de dorpspolitie met sabels, te zien uitrijden vanaf de ambtswoning. Een tournee duurde maar kort, het district was niet zo groot. Wij hadden zelf een paardenstal met Indonesische paarden. Dat zijn kleine en sterke rijpaarden uit Sumbawa, Oost-Indonesië, groter dan pony's en de gemiddelde kartrekkers, maar niet zo groot als de Australische paarden. Zelf was ik nog te klein om paard te rijden, het was het gerei voor mijn vader als hij op tournee ging. Dat kon je niet met de auto doen, alleen te paard.

Mijn vader was een echte Nederlands-Indisch BB ambtenaar die trouw had gezworen aan de Koningin. Hij had op zijn vilten hoed ook altijd het Je Maintiendrai embleem. En als ik hem vroeg wanneer hij was geboren, zei hij 'Je vader is één jaar ouder dan onze koningin Wilhelmina'.

Als BB ambtenaar kreeg je een ambtswoning. De ambtswoningen waren relatief groot en op Midden-Java alle in dezelfde stijl gebouwd. Altijd aan de hoofdweg en altijd met een pendopo: een grote, open galerij op pilaren van jati-hout, naar model van de Kraton van de Sultan. In de pendopo werden de maandelijkse bijeenkomsten met de ondergeschikten gehouden, de dorps hoofden en hun secretarissen. Tegenover de ambtswoning lag de alun-alun, een open grasveld, met de school – als die er was – en het huis van de directeur, het pandjeshuis, het doktershuis en het notarishuis. Het stramien was altijd gelijk, alleen de woningen verschilden naar gelang de grootte van de plaats. Binnen een district had je geen gevangenis, maar er waren wel cellen op het voorerf van de ambtswoning gebouwd.

Papa was voor een gemiddelde inlander fors gebouwd, hoewel niet zo lang als een Europeaan. Hij had een strenge gezichtsuitdrukking, maar voor ons kinderen was hij niet zo streng. Wel strikt en gedisciplineerd. Discipline hebben we vanaf onze geboorte geleerd. Als schoolgaande kinderen moesten we bijvoorbeeld elke dag minstens één uur studeren onder toezicht van mijn oudere zuster, die de middelbare school al had doorlopen. Dat was een moetje. Die discipline heeft mijn vader verder ingeprent door een studieschema aan de muur van de studiekamer op te plakken, en hij gaf beloningen. Wie een rapport thuisbracht met een vijf of zes, kreeg niets. Maar als je een zeven of hoger had, kreeg je een stimulans in geld. Hij bracht daarin wel verschillen aan: als je voor minder belangrijke lessen een zeven had, kreeg je minder dan bijvoorbeeld voor rekenen of de Nederlandse taal. Het verdiende geld deden we in het bekende spaarvarken. Wij hadden geen zakgeld, maar met ons cijfergeld konden we wel op vakantie.

Mijn vader had tien kinderen, ik ben de jongste. Maar die kinderen waren van twee moeders, niet tegelijk zoals bij een sultan. Toen de moeder van de eerste vijf kinderen stierf, trouwde hij een jongere zuster van haar. Dat was toen tamelijk gebruikelijk. Deze zuster, dus mijn moeder, kreeg ook vijf kinderen. Helaas zijn alle negen voor mij er niet meer, maar wij zijn gewend aan een grote familie. Daar moet ook een bepaalde discipline zijn, anders werkt het niet. En we waren gewend dingen te delen. Het was een gezellig gezin, daar zorgden mijn ouders wel voor.

Mijn vader was waarschijnlijk – ik weet het niet zeker want ik heb hem niet lang gekend – niet geschoold, maar hij sprak heel goed Nederlands. Ik heb hem nooit buitenlandse talen horen spreken, maar misschien verstond hij die wel.

Mijn moeder is nooit naar school geweest, ik zeg het ronduit. Dat was toen heel gewoon, maar ik vind haar wel ferm. Door zelfstudie heeft ze leren lezen en schrijven, verstond ze Nederlands, las ze Javaanse tekens die ik niet ken en las ze de Qu'ran in het Arabisch. Allemaal zonder formele studie, daarom heb ik respect voor haar. Geen scholing, maar wel drie geschriften lezen en Nederlands spreken. Niet vloeiend, maar ze verstond ieder woord.

Mijn ouders spraken met elkaar en met ons Javaans. Het Javaans is een feudale taal, met verschillende woorden voor hetzelfde begrip, afhankelijk van het niveau. Als je tegen een oudere in leeftijd of rang spreekt, spreek je hoog-Javaans en dat deden wij tegenover onze ouders. Zij spraken tegen ons gewoon Javaans terug. Dus de taal die wij tegen hen spraken, was anders dan die zij tegen ons spraken. Onderling spraken wij gewoon Javaans en af en toe Nederlands.

Mijn vader was aldoor, tot en met zijn pensioen, Javaans ambtenaar bij het Nederlandse gouvernement. Er was verschil of je een Javaanse overheidsdienaar was of bijv. Ambonees. Sommige inheemsen waren belangrijker dan de

anderen. Zo werden Ambonese en Menadonese ambtenaren beter betaald en eerder bevorderd.

Alle kinderen, ikzelf ook, gingen naar de Europeesche Lagere School, de ELS, dat was een gouvernementsschool. Je hoefde niet perse gelijkgesteld te zijn om naar de ELS te gaan; de selectie zat in het hoge schoolgeld en de ouders moesten een minimuminkomen hebben. In mijn schoolboekje van de gouvernements-HBS in Jogya kun je lezen dat het inkomen dat je moest verdienen om je kind toegelaten te krijgen, tamelijk hoog was. Als mijn vader tien kinderen naar de ELS kon sturen, moet hij dus een goed inkomen hebben gehad. Ik heb zo de indruk dat hij maandelijks ongeveer 500 Nederlands-Indische guldens verdiende en elke Nederlands-Indische gulden kon je bij de Bank van Java inruilen voor minstens vijf gram goud. Dus de Nederlands-Indische gulden was 1/24 karaat goud en 500 guldens was voor een toenmalige ambtenaar veel.

Ook daarna gingen we naar de beste scholen. Mijn vader vond dat ieder kind, naar gelang zijn of haar capaciteiten, een zo hoog mogelijke opleiding moest hebben. Al mijn broers en zussen zijn heel goed geschoold, zeker naar de standaard van voor de oorlog. Door zijn eigen ervaringen en positie in de maatschappij, waarbij hij te doen had met autoriteiten, begreep mijn vader heel goed dat degelijke scholing noodzakelijk is voor een goede toekomst. Over mijn oudste broer mopperde hij wel eens dat deze niet serieus genoeg studeerde. Van de MULO [Meer Uitgebreid Lager Onderwijs] ging hij, buiten het verlangen van mijn vader, over naar een handelsschool en niet naar de AMS [Algemene Middelbare School]. Mijn vader wou graag hebben dat zijn kinderen gouvernementssambtenaar werden.

Mijn eerste herinnering is de auto. We waren erg trots dat mijn vader in zijn laatste jaren als Wedana als een der eersten een auto had. Die waren er eind jaren '20 nog niet zoveel, maar hij kon zich die als BB ambtenaar veroorloven. Het was een Ford en die waren toen altijd zwart.

Later heeft hij die ingeruild voor het allernieuwste model van de Chevrolet, uitgevoerd met hout. Met die Ford reden we de 28 km naar de hoofdstad Banyumas langs de Serayu, mijn vader ging dan naar de Regent en wij op familiebezoek. De tocht ging door de heuvels en jati [teak] bossen. Onderweg zagen we wilde apen in de boomtakken en in het bos zelf heel wat herten en af en toe een panter. De gespikkelde en de zwarte zijn alleen op de berghellingen van de Slamet te vinden. Dat kan ik me heel goed herinneren.

Toen mijn vader begin jaren '30 met pensioen ging, kreeg hij van het gouvernement eersteklas jati-hout om een huis in Purwokerto te bouwen, waarschijnlijk als dank voor zijn werk. Het huis was volgens het laatste model gebouwd, opgetrokken uit hout en steen. Het staat er nu nog.

Kijk, deze gebeeldhouwde bank is nog van ons thuis, net als de stoelen in de zittingkamer. Toen het huis werd verkocht, werden de meubels onder ons verdeeld. Alles is jati-hout, erg hard. Insecten bijten er hun tanden op kapot! Ons huis was gewoon Europees ingericht, zowel de ambtswoning als het huis in Purwokerto. Er was een piano voor de kinderen en een grammofoon die je handmatig moest opwinden. We hadden, heel uitzonderlijk, grammofoonplaten uit Semarang of Solo met Javaanse muziek, die werden toen nog nauwelijks opgenomen. Er was wel veel klassieke muziek. Die werd ook door Javaans opgegroeide personen zoals mijn ouders gewaardeerd. Maar populaire of dansmuziek was er niet, dat was waarschijnlijk te druk in hun oren. En niemand danste toen westerse dansen, die heb ik pas op het KIM geleerd, met andere jongens als partners. 'Gemengd dansen' bleek met luchtmachtjongens te zijn! Radio hadden we niet voor de oorlog, die was nog schaars. Telefoon wel, daar lette doorgaans een oppasser in uniform op. Als districtshoofd in functie hadden wij thuis altijd oppassers op wacht, dat waren de dorpspolitieën. Daarnaast hadden we een chauffeur, een tuinman, een kokkie en één of twee kindermisjes. Mijn moeder had het druk en mijn oudere zus en de babu's pasten op ons. Van mijn eigen babu heb ik nog een schilderij hier in de slaapkamer hangen. Ik was dol op haar. Zozeer zelfs dat de dokter, toen ik eens ziek was en koorts had, adviseerde de babu terug te halen van verlof in haar dorp en ik werd prompt beter zodra ze terug was. Ik kende de babu beter dan mijn moeder, die weinig tijd voor ons had vanwege haar sociale verplichtingen als echtgenote van de Wedana.

Mijn ouders gingen niet om met Nederlanders, althans dat heb ik niet gezien, maar wel met de Penghulu, de godsdienstleider binnen het district die aanverwant was. Dan had je het hoofd van het pandhuis, heel belangrijk, en de schoolopzichter van de Inspectie Onderwijs, waarmee ze omgingen. Toen mijn vader gepensioneerd was en we in Purwokerto woonden, had je twee sociëteiten, een voor de Nederlanders en een voor inheemsen. Van de laatste was mijn vader lid. Daar kon je biljarten, bridgen, badminton spelen, tennissen etc. In de inheemse sociëteit werd niet gedronken, het waren meestal moslims. Maar als kinderen op de Nederlandse school vierden we Sinterklaas op de Nederlandse sociëteit. De leden waren Nederlanders als wel andere blanken, zoals een Duitser.

Niet ver van de Nederlandse sociëteit had je een badplaats alleen voor Europeanen. Maar ik kwam er vaak, vanwege de Europeesche school mochten wij er ook zwemmen, ondanks het bordje 'verboden voor inlanders en honden'. Als kleine jongen vond ik het al een vreemd bordje met een vreemde samenstelling.

Wij kinderen hadden natuurlijk Nederlandse schoolvrienden van de ELS, zowel jongens als meisjes. Daardoor kwamen wij als inlandse kinderen wel bij de Nederlanders thuis, maar niet vaak. Soms werd je op verjaardagen gevraagd. De Nederlanders kwamen nooit bij ons thuis.

Op de lagere school in een kleine stad ging je niet vaak op bezoek, je speelde buiten. Knikkeren, tollen en steltlopen.

Later, toen ik groter werd, tijdens de Japanse bezetting en daarna, ging ik met mijn oudere broers op jacht. Met een windbuks schoten we vogels en eekhoorns. De dorpsmensen waren daar blij mee, zij hadden last van de eekhoorns die de oogst en klappers opaten. Zij boden ons vaak vruchten aan en de kleine kinderen liepen met ons mee. Bij het thuiskomen vroegen wij kokkie het vlees van de vogels te braden, dat is lekkerder dan een kippetje omdat ze zo van het veld komen.

Mijn moeder praatte niet veel over de Nederlanders. Mijn vader als BB-ambtenaar wel, getuige ook die opmerking dat hij een jaar ouder was dan de koningin en het Je Maintiendrai op zijn hoed. Dat zegt wel dat hij de Nederlandse regering erg trouw was. Na zijn pensioen werd hij lid van de Landsraad, ik weet niet precies wat dat is.

Hij was erg Nederlands-georiënteerd. Daarom schrok hij wel een beetje toen mijn oudere zuster op huwelijksleeftijd met een man trouwde die sympathiseerde met en zelfs lid was van een nationalistische jeugdbeweging. Dat was toen over het algemeen niet zeer bijzonder, het was de tijd dat er invloeden kwamen van de nationalisten. Mijn schoonbroer kreeg eens per maand een blad met als titel 'Nationale Commentaren', uitgegeven en geschreven door de nationalistische jeugdbeweging. Die schoonzoon zong zelfs thuis Indonesia Raya, het latere nationale volkslied. Dat was voor mijn vader wel choquerend en hij vond het allemaal maar gevaarlijk.

Mijn moeder droeg sarong en kebaya, mijn vader had een witte lange jas tutup [hooggesloten jas] met daaronder een kain. Af en toe droeg hij een lange broek, maar dat was heel zelden. Het was beleefder als je een tutup met kain en sloffen (geen schoenen) droeg, en natuurlijk met de traditionele hoofddoek. Als kinderen droegen wij gewone Europese kleding, zeker naar school. Maar na een bepaalde leeftijd was het voor de meisjes normaal om over te gaan naar sarong en kebaya, mijn vader was eigenlijk de enige man in het gezin die sarong droeg.

We zijn islamitisch opgevoed. Toen ik vier werd stuurden mijn ouders mij naar godsdienstonderwijs – geen moskee – omdat de ELS daar als openbare school niet in voorzag. We vastten, niet als baby of kleuter want dan hoeft het nog niet, maar later wel. Mijn moeder bewaarde koeken in de kast en zei dat ik die niet kreeg vanwege het vasten. Ze vond dat als je geen verlangen had, je ook niet echt vastte. Roken was voor kinderen in de desa's en kampongs. Als jonge jongen probeerde je het natuurlijk toch, maar thuis was roken strikt verboden. Niet eens zozeer om gezondheidsredenen; men vond het gewoon geen goede gewoonte voor welopgevoede kinderen. Mijn vader rookte zelf gerolde sigaretten. Geen shag, maar tabak met kretek [kruidnagel] in maïsblad.

Mijn moeder rookte ook af en toe, hoewel minder dan mijn vader. Zij rookte wat wij noemen witte sigaretten, dus Europese.

Jazeker gingen we op vakantie, meestal als mijn oudere broers of zusters naar het ouderlijk huis kwamen. Zij hadden met hun vrienden een vakantiebond en de jongere kinderen werden ook wel eens meegevraagd. Vaak gingen we naar een bergstadje zo'n 15 km bergopwaarts in het Slamet-gebergte, met 3.000 m de op twee na hoogste berg op Java. Daar had een Nederlandse boer een boerderij met koeien en kippen, dus er was kaas, melk en eieren. En hij had velden met Europese groenten; aardappelen, bieten en al die dingen meer. Boer Ballegooijen had een buitenverblijf voor gasten, meestal Europeanen uit de stad die koelte en frisse lucht zochten.

De inval van de Duitsers in Nederland was het gesprek van de dag op de ELS. Die leidde in Indië meteen tot mobilisatie, vooral van Nederlanders. Tijdens het appèl op school huilden veel kinderen omdat hun vader was opgeroepen voor militaire dienst en ook de leraressen waren geëmotioneerd dat Nederland door de Duitsers was bezet. Snel daarna begon de Japanse propaganda op de radio, al voor de inval in 1942. In Purwokerto waren ook enkele Japanse winkels, naast natuurlijk de vele Chinese toko's. Maar de Japanners waren vriendelijker en verkochten goedkopere waar. Later stond in de krant dat die Japanse winkeliers een spionagetaak hadden.

Door het huiswerkschema, de verplichting om elke avond te studeren en de beloning per cijfer, ging het leren automatisch en ik kon goed meekomen op school. Velen dachten dat ik een slimme jongen was, maar zelf heb ik dat niet zo gevoeld. Dat ik achten en negens haalde, vond ik gewoon, niet knap. En ik had een hele strenge juffrouw, juffrouw Lies Dom (maar zo dom was ze niet!). Zij was erg streng, maar ook aardig. Later hoorde ik dat zij eigenlijk ooit klasgenote was van mijn oudste broer en de dochter van de Assistent-Resident. Op de ELS had je allemaal Nederlandse onderwijzers. Eigenlijk misschien voor iets meer dan de helft Nederlandse leerlingen, maar de andere helft waren inheemse kinderen waarvan de ouders meestal gouvernementsambtenaren of gelijkgesteld waren.

Ik had als jongen van 12-13 jaar nog geen aandacht voor of idee van wat ik wilde worden. In mijn laatste jaar op de ELS vulde mijn vader twee richtingen op het formulier in: de eerste was arts, de tweede officier bij de Koninklijke Landmacht. Wij hadden een neef die toen kapitein was bij het KNIL. Die verdiende 600 goede Nederlandse guldens, dus meer dan mijn vader en dat was misschien ook de reden waarom mijn vader dat invulde.

Na de ELS ging ik naar de HBS in Jogya. Al mijn broers en zusters gingen eerst naar de gouvernements-MULO, maar mijn vader kreeg toen ik in de zevende klas zat te horen dat ik zonder toelatingsexamen naar de HBS mocht. Dat vond hij wel mooi, maar hij had er niet over nagedacht dat ik dan naar Jogya, Bandung of Batavia zou moeten. In Purwokerto had je geen HBS. Toen werd Jogya gekozen omdat dat het dichtste bij was en we daar familie hadden,

een nicht die met de prins van Pakoealaman² was getrouwd. Daar ging ik in de kost.

Vlak voor de oorlog werd de invloed van de nationalistische beweging voelbaar. Op de HBS in Jogya deed ik mee aan de mode, ik snapte nog niets van politiek. Men verkocht rood-witte vlaggen met de letters IPP: 'Indonesia Por Parlemen'. Dat was de tijd dat de nationalisten een Indonesische volksvertegenwoordiging eisten. Ik had zo'n vlaggetje op mijn fiets geplaatst, mij niet bewust van het feit dat dit moeilijk lag bij de gouvernements-HBS. Dus werd ik bij de directeur op kantoor geroepen en voor een week van school verwijderd. De directeur zei dat hij bij terugkomst het vlaggetje niet meer wilde zien.

Mijn middelbare schooltijd duurde maar kort, ik zat pas in de eerste klas toen in 1942 de oorlog uitbrak. Ik was te jong (13 jaar) om te beseffen wat de inval betekende voor de nationalistische beweging.

Wat wij over de Japanners hoorden, kwam via de radio en de propaganda werd nog sterker toen ze in Indonesië waren geland. 'Wij komen Azië bevrijden, jullie staan onder het juk van het imperialisme en Azië is voor de Aziaten'. Het was dan ook niet vreemd dat de bevolking de Japanse troepen met hun lange geweren en bajonetten als bevrijders toejuichte toen ze in trucks vanuit Solo Jogya binnenreden. Mijn oudste broer en ik hebben alles gezien en waren niet bang voor de Japanners, maar we juichten hen ook niet toe. Ik was wat ontutst, ik kwam immers uit een Nederlandse omgeving en zat op een Nederlandse school.

Mijn vader in Purwokerto zag ze niet als bevrijders, omdat hij voor het Nederlands gezag had gewerkt. En hij was bang, denk ik, dat deze Japanse stoottroepen (later ontdekten wij dat ook vaak Koreanen als stoottroepen werden gebruikt) zich zouden vergrijpen aan zijn dochters. Zij hadden de naam ruw en grof te zijn en misbruik te maken van vrouwen. Toen de eerste Japanse soldaten langs ons huis kwamen en aanklopten - want het huis van mijn vader viel op door zijn grootte en stenen bouw - zeiden zij dat alle vrouwen in sarong en kebaya hoorden te zijn. Toen ze zagen dat we allemaal Indonesisch waren en alle meisjes keurig in kain, was het goed. Het viel dus mee, maar we waren allemaal wel een beetje bang.

In Jogya sloeg binnen een jaar de stemming om. Toen was het minder leuk geworden. Wat voelbaar was waren grote voedseltekorten, geen textiel en nog vervelender: jonge mannen werden als romusha [dwangarbeider] naar bepaalde plaatsen op Java of de Birma-spoorweg gestuurd. Dat waren met name de arbeiders die zo hard op het land nodig waren. En de meisjes waren bang om kurabu (klap) te krijgen en als troostmeisjes in bordelen voor de Japanse troepen te moeten werken. Dat vond ook in onze districtsstad plaats.

---

² Aparte vorstenstaat binnen het sultanaat Yogyakarta

De eerste meisjes kwamen uit de cafés, bars en shows. Mijn indruk is dat zij het misschien nog niet onder dwang deden, maar later kwamen de troostmeisjes ook uit de gewone gezinnen.

Op een gegeven moment gingen de Nederlanders de kampen in, maar niet als eersten, dat waren de militairen. In Purwokerto had je ook een militair interneringskamp. Later hoorden we pas over de kampen voor Nederlanders. In het begin ging het alleen om de Europeanen, later ook de Indo's. De reden daarvoor was dat zij toch hoger opgeleid waren en niet Japansgezind, ook uit persoonlijk belang. Ze hingen toch meer tegen de Nederlanders aan.

Mijn schoolvrienden op de HBS waren voor het merendeel Nederlands. Toen de Japanners binnenkwamen werd de school gesloten en hadden we geen contact meer met hen. Noch met de leerlingen, noch met de leraren. Zij zijn waarschijnlijk ook in de kampen gekomen, maar dat wisten wij niet. Hoogstwaarschijnlijk was er in Jogya ook een kamp, maar dat weet ik niet zeker. Ik was daar alleen in de kost en ging in de weekenden naar huis.

Later, veel later, toen ik adelborst op het KIM in Nederland was, zat ik in de tram in Den Haag en toen zag ik een gekleurde dame, opvallend geen Nederlandse. Ik herkende haar als mijn biologielerares van de HBS. Spontaan zei ik 'Dag juffrouw Lobato, wat een toeval dat wij elkaar hier ontmoeten'. Ze vroeg 'Wie bent u?' Toen ik dat had uitgelegd, moest ze uitstappen. Zij is een West-Indische en heeft misschien heel wat meegemaakt. Dat was het enige moment dat ik iemand ontmoette uit de HBS-tijd. Hoewel, tijdens de ontgroening als adelborst herkende ik één iemand, maar hij mij niet. Hij was de zoon van de administrateur van de dichtstbijzijnde suikerfabriek in Jogya, De Vries. Hij zat destijds een klas hoger dan ik en zijn zusje zat bij mij in de klas.

Toen de Japanners in maart 1942 binnenvielen, werden alle scholen gesloten. Ik had een oudere broer op een andere middelbare school, de AMS, daar leerde hij naast de normale wis- en natuurkunde negen talen! Nederlands, Engels, Frans, Duits, Javaans, oud-Javaans, Arabisch etc. Plus alle Oosterse culturen. Hij had boeken thuis die uitleg gaven over de Borobudur, tempels en al wat meer. Ik was met hem in hetzelfde kosthuis in Jogya, bij die nicht die was getrouwd met een prins van Pakoealaman.

Toen de school werd gesloten, hadden we geen reden meer om in Jogya te blijven. Maar er reden geen bussen en treinen meer, dus – en dat was mijn eerste avontuur – gingen mijn broer en ik samen met een neef op de fiets, door het oorlogsgebied, van Jogya naar Purwokerto. Ik was toen 14 en mijn broer 18. Dat was een afstand van ongeveer 250 km. Ik had een Gazelle en mijn broer een Fongers, dat waren goede fietsen toen.

Wij reden langs verlaten militaire trucks, zelfs wapens, geweren en zo, waren op straat achtergelaten. Verschillende bruggen waren opgeblazen en we moes-

ten over grote rivieren crawlen. Wij vertrokken toen het nog donker was en kwamen ook in het donker in Purwokerto aan. Wat waren mijn ouders blij dat we er gezond en wel waren! Dat was mijn eerste grote fietstocht. Later heb ik nog eens een fietstocht gemaakt, maar minder gedwongen. Toen waren we al in Nederland en we wilden graag Parijs zien, maar hadden geen pingping voor trein, bus of vliegtuig. Dus zijn we op de fiets van Den Haag naar Parijs gegaan en terug.

Helaas, enkele maanden na onze fietstocht werden we allemaal laat in de nacht gewekt omdat vader plotseling pijn had in de borst. Dat bleek een hartaanval te zijn. Twee verschillende dokters werden op de fiets door mijn broer gehaald, maar ze hadden geen apparatuur. Mijn vader overleed.

Drie maanden na de inval van de Japanners brachten wij onze vader naar het graf en bleef moeder achter in een toestand waarin je nauwelijks eten had, er geen textiel was (we droegen de gordijnen als kleding), het relatief onveilig was, mannen werden opgehaald voor dwangarbeid en meisjes werden opgehaald om in Japanse clubs te werken. Iedereen, niet alleen wij, had het moeilijk en niemand had in die jaren plezier. De Japanners waren niet zachtzinnig van aard en als je hen voorbij liep moest je buigen, anders kreeg je klappen. Daar moesten we aan wennen en dat is ons altijd bijgebleven.

We woonden toen met verschillende getrouwde zusters die tijdens de oorlog vanuit de grote steden naar het ouderlijk huis in het relatief kleine en veilige Purwokerto waren teruggekomen. Ook veel kantoren uit Batavia evacueerden trouwens naar het binnenland.

In de stad waren veel Japanners en de gouvernements-MULO werd getransformeerd tot kazerne voor de Japanse troepen. Na heropening van de scholen bleef dat zo. De gouvernementsmiddelbare scholen werden Japans, zo ook de broederschool van de katholieken. Daar kwam ik weer op school, dus op een Japanse middelbare school in Purwokerto in plaats van de HBS in Jogya. We hadden geen Japanse leraren, die hadden ze elders nodig, maar degene die ons Japanse les gaf was een onderwijzer van de Hollands-Inlandsche School die een spoedcursus in de Japanse taal had gehad. We mochten geen Nederlands meer spreken – daarvoor werd je gestraft – de keuze was tussen Bahasa Indonesia en Japans. Ook het Bahasa Indonesia moesten we op school leren, we spraken tot dan toe immers Javaans thuis en Nederlands op school. Die taal was voor ons veel gemakkelijker dan het Japans, zeker het schrift, en de grammatica lag niet ver van het Maleis en Javaans af. Dus praatten we onderling Bahasa Indonesia, zij het aanvankelijk met horten en stoten.

Wij kregen wekelijks negen lessen Japans. Omdat zeker het schrift zo moeilijk is, begonnen we met de gesproken taal en leerden pas later de karakters. Je moet minstens 1.500 tekens kennen om iets te kunnen lezen of schrijven en voor een behoorlijke beheersing heb je zo'n 3.000 karakters nodig.

De Japanners waren wel bij de tijd, want in het tweede of derde jaar van de bezetting drukten ze de schoolkrant in het Japans en die werd in de Japanse les gebruikt. Eerst met Chinese karakters, die zijn iets gemakkelijker, later steeds meer gecombineerd met de Japanse. Na drie jaar Japanse bezetting spraken we goed Japans. Met name door de harde tucht was je wel gedwongen het te leren en ik spreek het nog steeds.

Tijdens de Japanse bezetting kwamen alle soorten leerlingen op dezelfde school. Van de Europeesche school, de Hollands-Inlandsche School (beide van het gouvernement), van de Hollandsch-Chinese school, de Hollandsch-Javaanse school, de Arabische school: alles werd plotseling één school met Bahasa Indonesia als voertaal en Japans als lestaal.

De Japanners gaven de middelbare schooljongens militaire discipline en exercitie. Voor de lessen begonnen kreeg je gymnastiek met de hele school, onder leiding van een Japanse gymnastiekleraar. Later moesten we per toerbeurt de boel zelf leiden. De exercitielessen waren in het begin eens per week en later elke dag. Daarnaast werden we verplicht om als vrijwilliger publieke ruimten en parken schoon te maken, en daarna ook de Japanse kazernes.

Ja, het was een zeer versnipperde opleiding, eerst de HBS in Jogya tot mijn 14e, toen de eerste fase middelbare school in Purwokerto en voor het tweede niveau ging ik naar Semarang, waar ik in de kost ging bij een getrouwde nicht. Je had geen keuze. Mijn ervaring is dat het toch voldoende was voor het KIM. Ik heb het daar althans nooit te moeilijk gevonden. Misschien zou het anders zijn geweest als ik naar de universiteit was gegaan, maar dat weet ik niet.

Toen men hoorde dat de Japanners de oorlog hadden verloren, was er onder de bevolking en vooral de scholieren en studenten een vrijheidsdrang, aangespoord door de Proklamasi in Jakarta door Soekarno. Ik heb de Proklamasi niet zelf op de radio gehoord. We lazen dat via de kranten en iedereen sprak erover. Het was als een lopend vuur en iedereen was in vuur en vlam, zeker de jongelui. In die jaren hadden politici als Soekarno en Hatta zich al georganiseerd in politieke partijen die streefden naar een vrij Indonesië. De Japanners stimuleerden dit aanvankelijk en propageerden dat zij Azië kwamen bevrijden van het juk van het imperialisme. Wanneer ik zelf dacht dat een vrij Indonesië mogelijk zou zijn? Al voor de Japanse bezetting.

Ondanks dat mijn vader een gepensioneerd Nederlands-Indisch ambtenaar was, werd ik toch beïnvloed door de nationalistische beweging. Een van mijn schoonbroers was immers actief lid van de Parindra [Partai Indonesia Raya]. Ik was nog in mijn 'sturm und drang' periode en te jong om lid te worden, maar las wel de Nationale Commentaren en het sprak me aan. Vandaar ook dat ik toen dat vlaggetje kocht van Indonesia Por Parlemen. Ook tijdens de Japanse bezetting spraken we veel over een onafhankelijk Indonesië, mede ingegeven door de propaganda.

Mijn vader stond als BB-ambtenaar dicht bij Nederland en bleef tamelijk voorzichtig. Hij beseftte dat met het steeds sterker wordende nationalisme zijn tijdperk ten einde liep, maar gaf daar wijselijk geen commentaar op.

Toen Japan de oorlog verloor was ik 16 jaar en in Semarang. Het einde van de bezetting door de Japanners begon met bombardementen van de geallieerden op de haven van Semarang. Alles kapot natuurlijk en wij, de middelbare scholieren, moesten bergingsactiviteiten in de haven doen.

Iedereen was blij toen de Japanners zich overgaven, het betekende het einde van bezetting, buigingen, armoede en honger. Vooral de schooljeugd was toen vijandig ten opzichte van de Japanners, ook vanwege die exercities en het 'vrijwillige' schoonmaken. Eén van mijn leraren in Semarang was een gewezen student van de geneeskundige hogeschool in Jakarta, die door de Japanners uit de opleiding was verwijderd omdat hij tegen het hijsen van de Japanse vlag was. Hij was fanatiek anti-Japans. Voordat de Britten met hun Gurkha-troepen Semarang binnenkwamen, nam hij met een paar van ons deel aan de stadsgevechten tegen de Japanners, waarbij wij Japanse huizen binnenvielen om naar pistolen en geweren te zoeken. Dat was het eerste kapitaal voor onze heftige vijfdaagse oorlog tegen de Japanners. Officieel waren die nog aan de macht, maar al snel kwamen de Gurkha's om de Japanners te ontwapenen. De Nederlanders waren nog niet terug uit de kampen of krijgsgevangenschap. Pas later kwam de Nederlandse civiele administratie, met name uitgeweken mensen van het KNIL die met de Engelsen en hun Gurkha's mee kwamen.

Ikzelf raakte gewond in Semarang en werd door het Rode Kruis via een omleiding door Solo teruggebracht naar Purwokerto, naar mijn moeder. Dat kwam niet door een direct schot in die vijfdaagse oorlog tegen de Japanners, maar ik viel ongelukkigerwijs met mijn hoofd op een scherpe steen.

Nadat ik hersteld was heb ik me in de zomervakantie met een groep scholieren uit Semarang aangesloten bij de TKR, Indonesische troepen die nog geen georganiseerd leger vormden, maar wel de basis werden van de latere TNI. Ze bestonden uit een paar ex-KNIL-militairen, ex-Heiho's, ex-PETA-leden en veel nationalistische jeugd. De Heiho's waren schooljongens die door de Japanners waren getraind om als 'vrijwillige' hulpstroepen in de Japanse gelederen tegen de geallieerden te vechten, evenals de PETA [Pembela Tanah Air: verdedigers van het vaderland] die licht bewapend was en georganiseerd in afzonderlijke units.

Wij schooljongens werden na een basistraining ingedeeld bij de genie en ingezet als vernielingscorps. Dat betekende dat je met zo'n 20-30 man de binnenuitrukkende Nederlandse troepen moest vertragen door de bruggen en toegangswegen te vernietigen. Zo heeft onze groep alle wegen naar Banyumas eigenhandig vernield. Wij deden dat met springstof, van een ex-KNIL geniesoldaat kregen we een paar dagen instructie hoe je dat moest doen. We hadden na-

tuurlijk geen TNT of dynamiet, maar haalden de springstof uit de vliegtuigbommen. De voorkant daarvan is afschroefbaar en daar stak je een lont in of je gebruikte een accu. We leerden ook waar je springstoffen onder een brug moet plaatsen, wat de zwakke punten zijn. Naast vernietiging van de toegangswegen was ons doel ook vernietiging van de fabrieken op de ondernemingen. De Nederlanders wilden die hebben of behouden vanwege de economie en dus hadden die strategische waarde.

De Indonesiërs beseften dat zij onvoldoende georganiseerd en onvoldoende sterk waren om de Nederlanders frontaal tegemoet te treden, dus kozen we voor een territoriale guerrilla en leefden in het bos of hielden ons schuil in de dorpen. Onze groep bivakkeerde op de Gunung Slamet, af en toe ging je naar beneden om in de stad een aanval te doen of sabotage te plegen. De bevolking hielp ons overal met eten en kleding, alles om bij te dragen aan onze strijd voor onafhankelijkheid.

We waren heel slecht bewapend, hadden wat uit Oostenrijk geïmporteerde karabijnen van het KNIL en wat wapens van de Japanners, al dan niet met dwang door omsingeling van hun kazernes verkregen. De Japanners moesten bij de overgave hun wapens eigenlijk aan de geallieerden afgeven, maar sommigen kozen onze kant. Misschien dat ze die ook gemakkelijker aan Aziaten dan aan Europeanen gaven. Ik weet dat in Malang en Banyumas veel wapens van de Japanners zijn gekregen.

We hadden ook slechte verbindingen, er was nauwelijks radiocontact. Ieder gebied had zijn eigen commando en koeriers hielden contact.

Toch had de guerrilla wel succes, het was goed uitgedacht door officieren met een behoorlijke opleiding bij het KNIL, zoals Suharto, Nasution en generaal Suwanto, aan wie we nog zijn geparenteerd. Hij was getraind aan de militaire academie van Bandung, toen Nederland zelf bezet was is die door de Nederlanders geopend als tegenhanger van de KMA in Breda. Onze divisiecommandant was Gatot Soebroto, een oud-sergeant van de marechaussee van het KNIL. Hij heeft het later tot (waarnemend) legercommandant gebracht. Hij had een bijzonder gezicht met een aparte baard en liep met een stok. Een martiaal type. Soebroto kwam uit Jatilawang, waar ik geboren ben, en heeft de kaderschool in Magelang kunnen volgen omdat hij daarvoor van mijn vader een bewijs van goed gedrag had gekregen. Dat kwam later nog van pas: mijn moeder werd ziek en moest in een draagstoel naar het volgende dorp worden gebracht. Daarbij werd zij bewaakt door troepen van de studentenarmee.

Toevallig kwam Soebroto langs, keek in de draagstoel en herkende mijn moeder. Hij kwam van zijn paard en zei tegen de divisiedokter: 'Hardy, zie erop toe dat Raden Ayu haar obat [medicijnen] krijgt en gezond blijft'. Mijn moeder is inderdaad beter geworden, misschien heeft het geholpen.

Die periode duurde tot aan de besprekingen van Linggarjati [november 1946]. Dat hoorden we van onze commandant, ondanks de slechte verbindingen.

Daarna gingen we weer door, totdat de eerste politionele actie [21 juli – 4 augustus 1947] was afgelopen.

Mijn moeder is uit Purwokerto weggegaan toen de stad werd bezet door de Nederlanders, na Bandung en Semarang. De grote steden werden het eerst bezet, en natuurlijk de ondernemingen. Op iedere familie lag een psychologische druk dat je, als je sympathiseerde met de vrijheidsbeweging, niet in de steden bleef als deze werden bezet door de Nederlandse troepen, maar de bergen introk naar familie of bekenden in de desa's en kampongs. Dat was een ongeschreven wet.

Omdat ikzelf al in het bos was, weet ik niet met wie mijn moeder de bergen inging en bij wie ze ging wonen. Nadat zij vertrokken was kwamen er evacués in ons huis in Purwokerto, Indonesiërs van Chinese afkomst. De Nederlanders hadden in de door hen bezette steden een organisatie opgericht die vluchtelingen in de achtergelaten behuizingen van naar de bergen getrokken Republikeinen plaatste. Deze vluchtelingen uit de regio kwamen naar Purwokerto voor bescherming door de Nederlanders. In de dorpen werden zij nogal lastig gevallen door het gepeupel. Het was natuurlijk geen toeval dat de Chinezen het meeste last hadden van de autochtone bevolking.

Mijn moeder heeft alle acties overleefd en is later teruggegaan naar Purwokerto. Ze was heldhaftig en gaf mij altijd haar zegen als ik na een kort bezoek afscheid nam om weer naar het front te gaan. Toen een buurvrouw vroeg 'Hoe kunt u hem laten gaan?', was haar spontane antwoord: 'Mijn zonen heb ik voor Indonesia'. Eens, bij thuiskomst na gevechten in West-Java, biechtte ik op dat we van een Chinees een varken hadden genomen en daar lekker van hadden gegeten. Dat mag een Moslim natuurlijk niet. Toen zei ze: 'In noodtoestanden kun je niet alleen een varken, maar alle beesten eten'. Ze is heel oud geworden, maar we weten niet precies hoe oud, haar leeftijd wist ze zelf ook niet. Ze leefde nog toen ik terug kwam van het KIM. Ze wist niet dat ik daar naartoe was gegaan, we hadden toen geen contact omdat ik in Jakarta was en zij diep in Midden-Java zat.

Toen ik in 1953 met Hanny zou trouwen en mijn moeder schreef dat ik een meisje had ontmoet, serieuze plannen had en haar zegen vroeg zonder verdere achtergronden te geven, schreef ze terug dat ik zeker haar zegen had, maar voorzichtig moest zijn en geen meisje van West-Java nemen. Te laat dus! In de ogen van een Midden-Javaan is een West-Javaans meisje meestal te frivol, te uitgesproken en te veelkleurig gekleed. In Jogya en Solo zijn de vrouwen meestal donker en somber gekleed, als uiting van bescheidenheid. Maar toen ze Hanny eenmaal ontmoette, konden ze het goed met elkaar vinden.

Ik was met een klein team bezig op de grens tussen West- en Midden-Java, toen Banyumas door de Nederlanders werd bezet en ik daar niet meer naar

terug kon. Toen ben ik naar Banjarnegara gegaan, een kleine kota die nog Republikeins was en waar ik familie had wonen. Van daaruit liep ik naar Jogya met een man die later mijn schoonbroer is geworden. Hij was net als ik scholier en zou met mijn direct oudere zus gaan trouwen, die in Wonosobo was, ook Republikeins gebied. Ik zou hem bij haar brengen en samen zijn we het moerassige Dieng-plateau overgelopen, een dag en een nacht door de bagger, we kwamen aan toen het weer licht werd. Het laatste stuk heb ik hem gedragen omdat hij niet verder meer kon.

Vanuit Wonosobo ben ik naar Jogya gegaan, toen dat de hoofdstad werd van Republiek Indonesia. Daar was ook het hoofdkwartier van het studentenleger, maar stel je daar niet teveel van voor. Het was gewoon een huis met senioren die allerlei dingen uitdachten. Ik was nog altijd bij het studentenleger, maar als we terug kwamen van een veldtocht werden we naar noodscholen gestuurd, Sekolah SMT Perjuangan. Perjuangan betekent strijd. Dat was een school speciaal voor jongens die aan het front waren, omdat zij natuurlijk achter waren met de lessen en ook een beetje wild. Door de guerrilla waren wij immers geen doorsnee schooljongens meer.

Als je ooit de kans hebt om in Midden-Java te komen, is Baturaden een goede plaats om te bezoeken. Dat is een stadje aan de voet van de Gunung Slamet. Behalve warmwaterbronnen en de boerderij van Ballegooijen, is er ook een monument met namen van strijders die daar in de omgeving zijn gesneuveld. Daar staan ook namen van mijn vrienden bij. Dat vrienden sneuvelden terwijl we pas een jaar of achttien waren, maakte je wel bang, je besepte wat de risico's waren. Maar het kweekte ook een saamhorigheidsgevoel. Zelf heb ik gelukkig nooit een face to face vuurgevecht gehad, omdat ik in het vernielingscorps zat.

Toen de plaatselijke guerrillacommandant vertelde dat de eerste politionele actie was afgelopen, was ik blij. Ik deed het uit plichtsgevoel en nationalisme, niet uit heldhaftigheid. Je verlangde naar een vredige toestand, maar voelde je moreel verplicht om mee te vechten.

Na de wapenstilstand kreeg ik met vier andere jongens de taak de jongere broers wat onderwijs bij te brengen. Dat deden we ook wel tijdens de politionele actie, buiten de gevechtsgebieden. Kijk, hier staan we op de foto. Rechtsachter ben ik, degene links van mij is later professor in Surabaya geworden en degene voor mij ingenieur.

Voor de jongsten werd een noodschool in Magelang gesticht, maar de hogere middelbare school was alleen in het Republikeinse Jogya.

Mijn oudere broer die politieman was, kwam ook uit de bergen in Jogya terecht, nadat het hoofdkwartier van de politie in Sukabumi, West-Java, was bezet. Veel politie-eenheden bleven wel hun taken vervullen, maar deden tegelijkertijd ook mee aan de guerrilla.

Dat Jogya het enig overgebleven gedeelte met de rood-witte vlag was, kwam omdat sultan Hamengkubuwono IX direct na de Proklamasi uitriep dat Yogyakarta deel van de Republiek zou zijn en zijn kraton beschikbaar stelde aan Soekarno en de zijnen. Naast regeringscentrum werd de kraton daarmee tevens militair hoofdkwartier van de Republiek. Dat de sultan van Solo zoiets nooit heeft gedaan, heeft psychologisch nog heel lang effect gehad. Overigens werd in Jogya in 1947 ook de eerste Republikeinse universiteit opgericht, de Gajah Mada.

Ik woonde met mijn broer bij onze neef Piet Tojo, ook politieman, en heb daar de Sekolah SMT Perjuangan afgemaakt, tussen de veldtochten door.

Toen Jogya bij de tweede politionele actie [december 1948] uiteindelijk ook werd bezet, keken mijn broer, neef en ik elkaar aan. Want, hoewel de strijd idealistisch was, vermoordde het Indonesische gepeupel elke dag mensen, ook elkaar, en het was onrustig en onveilig. Mijn broer en neef waren extra kwetsbaar voor aanvallen van het gepeupel omdat zij politieman waren geweest bij de Nederlanders. Daarom besloten wij, op aandringen van die neef en zijn vrouw, die ook een zoontje hadden, naar Nederlands gebied te gaan. Zijn vader was namelijk hoofd van het Landgerecht Midden-Java in het bezette regentschap Purwokerto en dus in Nederlandse dienst. We gingen naar de commandant van de Nederlandse troepen in Jogya en vroegen zijn hulp om ons naar Jakarta te brengen. Dat was weliswaar Nederlands gebied, maar daar was ook Syahrir. Die commandant was niet in Indië geboren maar kwam rechtstreeks uit Nederland en in onze bevinding waren deze Nederlanders heel disciplinair en Indonesische individuen niet vijandig gezind. Dat was ook de reden waarom wij dorstten bij hem te komen. Deze kolonel ontving ons meteen. Mijn neef zei wie zijn vader was en gaf hem zijn adres en telefoonnummer. Mijn smoes voor de permit was dat ik in Jakarta zou kunnen afstuderen aan de rechtshogeschool. Link bedacht en wij kregen van de Nederlandse commandant een vrijbrief, als het goed is moet ik die nog ergens hebben.

Daarmee meldden we ons bij de MLD en zo vlogen we gezamenlijk, mijn neef, zijn vrouw, zijn zoontje van zes, mijn broer en ik met een Dakota van de MLD naar Semarang. Vandaar ging het met de trein naar Jakarta. Die reis was wel risicovol, want de trein werd regelmatig beschoten door wat wij toen noemden onze extremisten. Wij werden zelf niet beschoten, maar moesten op bepaalde plaatsen wel uren wachten omdat de route niet veilig was.

Toen we in 1948 in Jakarta aankwamen, ontmoetten we mijn broer die in de Japanse tijd gouvernementsarts op Ternate [Molukken] was geweest en via Surabaya naar Jakarta was gekomen. Destijds was je verplicht na je afstuderen als arts eerst een paar jaar buiten Java te werken. Hij is door de Amerikanen van Ternate naar Surabaya gebracht, Morotai was immers een Amerikaanse basis. Toen mijn broer zich bij hen als dokter meldde, werd hij niet geloofd omdat hij zo schamel gekleed en mager was.

De Molukken hebben zwaar geleden onder de Japanse bezetting en er was daar nog lang hongersnood, meer nog dan bij ons.

Ik had deze broer dus jarenlang niet meer gezien en hij wist niet dat onze vader inmiddels overleden was. Maar we waren met drie broers bij elkaar en woonden bij de gouvernementsarts. Deze was 30 en ongehuwd en na een paar weken vroeg hij of ik hem van dienst kon zijn door een vrouw voor hem te zoeken. Die moest Nederlands spreken, anders zou het moeilijk zijn om contact te hebben met de rest van de familie, die immers geen Bahasa Indonesia op school had geleerd. Alle vrouwen spraken Nederlands, mijn broers en ik ook met elkaar. Ik wist dat een verre nicht in Purwokerto nog ongetrouwd was, dus ben ik opnieuw met de trein door bezet gebied gegaan. Ik was toen net twintig, maar had de taak van een oude man. Later zijn ze inderdaad getrouwd, in 1950, toen ik in Nederland was.

Er waren meer vrijheidsstrijders die tijdens de tweede politionele actie naar Jakarta gingen. Niet veel, maar er waren er meer. Een van hen, van mijn leeftijd en ook in Jogya op school, kwam ik daar tegen, hij woonde bij zijn zuster. En ik ontmoette nog een vriend uit Jogya, later is hij belangrijk binnen Pertamina [oliemaatschappij] geworden.

Toen kwam het Roem-Van Roijen akkoord³ en daarna de RTC, de Rondetafelconferentie in Den Haag [voorbereiding voor soevereiniteitsoverdracht].

In dezelfde tijd werd via een advertentie bekend gemaakt dat er voor Indonesiërs plaatsen op het KIM waren voor de opbouw van de Indonesische marine. Dat was voorjaar 1949. Toen heb ik mij aangemeld bij de Koninklijke Marine in Jakarta en kreeg de keuringen en testen door de KM.

Maar, voordat ik mij opgaf voor de Koninklijke Marine, heb ik dat gemeld bij zowel Syahrir als bij Subiakto, de latere chef-staf van de Angkatan Laut. Syahrir was in Jakarta de centrale figuur voor Indonesië. Ik dacht, voordat er misverstanden komen, moet ik goedkeuring van Republikeinse zijde hebben, de advertentie was immers van Nederlandse kant en ik zou bij de Nederlandse Marine in dienst treden, vooruitlopend op de erkenning van de onafhankelijkheid door Nederland.

Dus heb ik via een vriend belet bij Syahrir gevraagd en hem verteld dat ik van plan was naar Nederland te gaan op grond van de advertentie van de Koninklijke Marine, maar dat ik wilde vertrekken voor de Republiek Indonesia Serikat. Syahrir zei dat dat goed was, maar me wel moest aanmelden bij Subiakto, die op dat moment ook in Jakarta was. Subiakto zat tijdens de oorlog met Japan als luitenant aan boord van de K16, een Nederlandse onderzeeboot onderweg van Ceylon naar Indonesië. Hij was een van de eerste KM-officieren die in Surabaya landden en meldde zich bij Hatta, die daar was om met de Nederlanders te praten.

---

³ Nederland geeft gehoor aan de resolutie van de VN Veiligheidsraad, de RI-regering in ballingschap keert terug naar Jogya

Subiakto is tijdens de onafhankelijkheidsstrijd formeel uit de Nederlandse krijgsmacht getreden en heeft zich aangesloten bij de Republiek. Overigens is hij met de jongere zus van mevrouw Hatta getrouwd.

Bij de KM werd ik goedgekeurd, maar we waren teleurgesteld dat er van de veertien aangemelden maar vier direct werden aangenomen en per vliegtuig naar Nederland vertrokken. De overige tien, waaronder Jasin en ikzelf, gingen ook naar Nederland, maar als aspirant-adelborst en we vertrokken met het repatriëringschip Johan van Oldenbarnevelt. Volgens mij was dat een politieke beslissing. Vooruitlopend op de soevereiniteitsoverdracht konden wij naar het KIM om later de Indonesische marine te kunnen opbouwen, maar de Koninklijke Marine was nog niet voorbereid. In Den Helder waren alle faciliteiten vol bezet met Nederlandse en ook nog een paar Belgische adelborsten. Ik betwijfel of de vier die direct adelborst werden, hun schoolopleiding hadden afgerond met een echt diploma of slechts een nooddiploma. Ik had mijn officiële diploma van de SMA Perjuangan, de middelbare school voor vrijheidsstrijders. Ondanks dat officiële diploma kon ik toch niet rechtstreeks naar het KIM. Ik denk, overigens zonder daar bewijs voor te hebben, dat de vier Indonesiërs die wel werden toegelaten, in Nederlandse ogen betere aanbevelingen hadden. Eén had een recommandatie van de door de Nederlanders benoemde gouverneur in Jakarta, één had een aanbeveling van de pro-Nederlandse sultan van Solo en de derde kwam uit het zeer Nederlandsgezinde Menado. De tien die eerst een jaar in Wassenaar moesten blijven, kwamen van de Republiek Jogya en waren in Hollandse ogen dus in principe minder Nederlandsgezind. In mijn beleving vond het KIM die aanbevelingen belangrijker dan de diploma's.

Mijn eerste indruk van Nederland was dat het daar stil en vredig was. Ik kwam natuurlijk uit jaren van oorlog en onrust in Indonesië.

Ik kwam in de zomer van 1949 aan en werd opgevangen bij Boys Ranch, een jeugdorganisatie in Wassenaar met een ex-marineofficier als directeur. Dat jaar gingen we naar een overbruggings-HBS in Scheveningen, hoewel ik mijn diploma dus al had. Daarom zat ik ook zo vaak in de tram in Den Haag, waar ik niet alleen juffrouw Lobato van de HBS in Purwokerto tegenkwam, maar ook Hanny.

Vervolgens ben ik in september 1950 op het KIM begonnen. Intussen waren in Jakarta ook adelborsten voor de 1950 jaargang gerekruteerd, die vertrokken in 1950 en gingen rechtstreeks naar het KIM. Daaronder was ook Tjipto. Er waren dus twee groepen aspirant adelborsten in 1950, één groep zat in Wassenaar en de andere meldde zich in 1950 in Jakarta aan en ging per vliegtuig naar Nederland.

Ik had geen moeite met het KIM. Wel moest je wennen aan de regelmaat en discipline, maar dat had ik thuis al geleerd en ook wel in de guerrilla.

De bootjesreis en het praktijkvaren vond ik leuk, zoals bijna elke adelborst. Ik heb nooit last gehad van zeeziekte, dat heb je of je hebt het niet.

Met de andere adelborsten kon ik goed overweg, ook met de Nederlandse, de Nederlanders uit Indonesië en de Indo's. Dat zie je ook op de foto's in de jaarboeken. Dat er geen wrijving was, kwam ook door de afspraak om nooit over godsdienst of politiek te spreken. Als je een Indo of Indonesiër tegenkwam, wist je door zijn uniform of hij voor de Republiek was. De Nederlandse adelborst, of die nu bruin was of wit, heeft een Nederlands adelborstenuniform met hoge rode kraag, jacket en ponjaard. De Indonesische adelborst had wat de Nederlanders noemen een Aceh-jas met het embleem van de Republiek. We werden ook door de Republiek betaald. Alle financiële zaken werden door de militair attaché bij het Hoge Commissariaat verzorgd. Dat was een landmachtman en of het daardoor kwam; door ondeskundigheid of misschien was het beleid, maar de Indonesische cadetten op de KMA werden voluit betaald in Nederlandse guldens en ons wekelijkse katje was niet erg veel, ik meen aanvankelijk een gulden en later twee.

De cadetten hadden het dus veel beter dan de adelborsten. We hadden toen alleen contact met hen tijdens scherm- en roeiwedstrijden en in het weekendhuis, dat in het paleis aan het Nieuwe Voorhout in Den Haag was ingericht voor Indonesische studenten die zonder familie of vrienden in Nederland waren. Daar gingen wij geregeld naartoe en zeker op 17 augustus [Onafhankelijkheidsdag]. Hanny kwam daar ook veel.

Via brieven van mijn moeder wist ik hoe het met de familie in Indonesië was. Nu is iedereen gestorven en ben ik de laatste. Dat voelt een beetje eenzaam, we hadden immers dezelfde achtergrond. Wij hadden vroeger altijd hele gezellige autotochten met de hele familie naar Midden- of West-Java. We gingen elk jaar naar de voorouderlijke graven van zowel mijn vader als moeder, uit respect. Nu moet ik met mijn eigen vrouw, kinderen en kleinkinderen de tocht naar de graven maken.

Toen ik het KIM af had, ben ik meteen teruggegaan naar Indonesië en bij de Angkatan Laut gekomen. De officieren daar hadden een hogere rang dan wij omdat ze eerder waren begonnen, maar ze waren minder goed opgeleid. De meesten waren tijdens de Japanse bezetting op een koopvaardijcursus geweest en niet getraind voor de marine. Ze konden wel een schip varen, maar er niet mee vechten, daarvoor waren de specialisatiecursussen in Engeland, India en Nederland te kort. Wij waren grondiger opgeleid op het KIM. En hoewel er al wel een landmachtacademie in Bandung was, werd de marine-academie in Surabaya pas in 1951 opgericht, met in de eerste jaren gedetacheerde officieren van de Koninklijke Marine als docent. Tot die tijd werden de adelborsten naar het KIM gestuurd, maar dat werden er steeds minder, ook omdat de middelbare scholen geen Nederlandse les meer gaven.

Aan boord ben je op elkaar aangewezen en moet je samenwerken. De KIM-opleiding was daar uitstekend voor geschikt.

Ik kreeg een plaatsing als jongste officier aan boord van een oud korvet en moest allerlei karweitjes opknappen. Dat korvet was oorspronkelijk Engels, daarna overgedragen aan de Koninklijke Marine en die gaf het weer aan Indonesia. De ALRI [Indonesische Marine] ontving vier korvetten plus de voormalige destroyer Tjerk Hiddes van Nederland. Onze taak was patrouilleren in onze wateren, met name veiligheidspatrouilles rond de Molukken, waar in april 1950 de RMS⁴ was uitgeroepen. Midden in zo'n patrouille kregen we de opstand in Aceh en zijn we van de Molukken helemaal naar Aceh gevaren. Aceh is in de geschiedenis altijd een apart sultanaat geweest en er zijn altijd fanatieke moslims geweest. Het Nederlandse KNIL onder Van Heutz en de Nederlandse marechaussees voerden ook al landingsoperaties in Aceh uit. Toen de Republiek werd uitgeroepen, kwam Aceh direct in opstand om met hun eigen sultanaat onafhankelijk te worden, hoewel dat niet is gelukt.

Bij een tussenstop in Medan vroeg de landmacht ons een landingsdetachement van mariniers en matrozen samen te stellen om onze troepen te bevrijden van de Acehers.

Waarschijnlijk omdat ik de langste officier in de rij was, werd ik uitgepikt om commandant van dat landingsdetachement te worden.

Ik heb zelf niet veel gevaren, ten eerste vonden ze mij meer geschikt voor andere dingen en ten tweede omdat ik een bril droeg. Elke officier met twee strepen, LTZ 2, werd voor een specialisatie gevraagd en mij werd meteorologie aangeboden. Maar daar voelde ik niet zoveel voor.

De tweede aanbieding was Intelligence en dat was een stuk leuker. Dus volgde ik voor zes maanden een intelligence opleiding naar het Britse MI6 model in Australië. Toen kwam de Konfrontasi met Maleisië en Singapore, en op basis van die cursus werd ik in 1962 op 34-jarige leeftijd als marineattaché in Singapore geplaatst, met accreditaties in Malaysia en Hong Kong. Ik werd dus al jong attaché, maar was relatief ouder omdat ik eerst in de bergen heb gevochten.

Ik was graag defensieattaché, vooral ook door het daaraan gekoppelde inlichtingenwerk en in Singapore was dat behoorlijk actiegericht. Mijn officiële opdracht was contacten te onderhouden met de regeringen van Singapore, Maleisië en Hongkong, maar vooral met de admiraliteit van de Royal Navy in Singapore. Daarnaast knoopte ik onofficieel banden aan met de onafhankelijkheidsbeweging in Maleisië. Zo had je in Singapore een moskee waar veel Maleisiërs van de eilanden ten noorden van Sumatra kwamen, waarmee wij contacten hadden. En er was de steenrijke Chinese zakenman Thong Xue, die altijd precies wist wanneer Hanny of ik in Singapore waren. Hij regelde transport en import van goederen van Jambi op Sumatra naar Singapore.

---

⁴ Republiek Maluku Selatan, wilde onafhankelijk van Indonesië worden

Mijn voornaamste doel was inlichtingen verzamelen, zoals bijvoorbeeld het zoeken van geschikte landingsplaatsen vanuit zee. Soekarno begon met geheime landingen, er werd gevochten langs de grens in de bossen van Borneo en er waren Indonesische infiltranten in zowel Singapore als Maleisië die sabotage pleegden. Ook op de RN-marinebasis van Singapore waren Indonesiërs geïnfiltrerd. Over die infiltranten werd mij als diplomatieke vertegenwoordiger in Singapore en Maleisië formeel niets gemeld vanuit Jakarta. Toch meldden zich op een gegeven moment twee Indonesische mariniers bij ons thuis. We hebben ze aangenomen als tuinman, hoewel ze nooit een patjol [schoffel] hebben vastgehad! Zij pleegden sabotage, stichting brandjes in Singapore etc. Later, toen wij al weg waren, zijn ze opgepakt en opgehangen door de Singaporese overheid, ondanks de formele bezwaren van de Indonesische regering. Dat was een diplomatiek incident. De naam van één van hen is aan een marinierskampement nabij Jakarta gegeven en recent is een van onze marineschepen naar de andere vernoemd.

In 1963 verbrak Soekarno de diplomatieke betrekkingen met Maleisië. Dat betekende voor ons dat alle papieren moesten worden verbrand en alle Indonesische diplomaten persona non grata werden en dus per direct het land uit moesten. Vanuit Jakarta kreeg ik van Soebandrio [minister van Buitenlandse Zaken] de opdracht hen te repatriëren. Als marineattaché was ik goed bekend met de havens en marinefaciliteiten en kon tegen de maatschappijen met schepen onder Indonesische vlag zeggen dat die tot nader bericht in Singapore moesten blijven voor evacuatie van de families. Die kwamen van Singapore zelf, waar wij woonden en ik kantoor had, maar ook uit Maleisië en Hongkong. Wij organiseerden een speciale evacuatietrein vanuit Penang en Kuala Lumpur en Hanny organiseerde logies en voeding voor iedereen. En zo verlieten we Singapore al na een jaar, eerder dan verwacht. Vervolgens werd ik marineattaché in Japan.

Eén van de redenen van de Konfrontasi was dat Soekarno Maleisië en Singapore – van waaruit het Royal Navy East Command opereerde – na onze eigen dekolonisatie onafhankelijk van het British empire wilde maken.

Soekarno beoogde een samenwerking te bouwen binnen wat men noemde Mafilindo: Maleisië, Filippijnen en Indonesië. Negatief gedacht kun je zeggen dat Soekarno imperialistische ideeën had, positief gedacht kun je stellen dat hij niet langer wilde dat de regio een semikolonie van Westerse mogendheden zoals de Engelse was.

Veel Maleisiërs zijn halve Indonesiërs en voelen dat ook zo, ondanks hun Maleisische paspoort. We hebben dezelfde taal, dezelfde gewoonten, hetzelfde eten. Dat zou een reden kunnen zijn dat ik het eens was met de politiek van Soekarno. Overigens ziet Indonesië Maleisië nu niet meer als vijand, maar wel als concurrent.

Tijdens de Konfrontasi begon, ook in 1962, de Trikora, het conflict met Nederland over Nieuw Guinea. Maar dit conflict ging langs mij heen, omdat ik druk was in Maleisië. Ik wist via contacten wel hoe het daar ging, maar dat was al.

Over de presidenten

Soekarno is als persoon een heel charmante man. Niet alleen voor de dames hoor, zijn charisma werkte op iedereen. Suharto was vriendelijk, maar zelfs in mijn Javaanse ogen een oer-Javaan, terwijl Soekarno een Indonesiër was, al van jongs af aan. Die Javaanse cultuur van Suharto is niet verwonderlijk, hij was legercommandant in Jogya, het laatste stukje Republiek in de onafhankelijkheidsstrijd en hij was ook veel meer bij het leger betrokken dan Soekarno, die een politicus was.

Ik zag Suharto niet vaak, een president heeft andere dingen te doen, dat begrijp ik volkomen. Hij was aardig, vriendelijk en een toekomstige man, maar zijn sterk Javaanse inslag en landmachtachtergrond voelde je altijd. Tijdens de Suharto-tijd was de wereld sterk verdeeld in rechts en links. Dat is van grote invloed op Indonesië geweest en de landmacht heeft hier altijd een grote rol gespeeld, dat kon ook niet anders. Bij het uitroepen van de Republiek hadden we geen marine, we hadden geen schepen. Het begin van de marine ontstond via de koopvaardij en de landmacht kwam voort uit de vrijheidsstrijders.

Tijdens Suharto werd Indonesië selfsupporting. De keerzijde is bijna een militaire dictatuur, maar niet helemaal want we hadden nog een parlement. Daarin hadden ook militairen zitting. Toen zat ik bij het Ministerie van Visserij en kwam uit dien hoofde regelmatig bij de FAO in Rome. Met Hanny natuurlijk, Italië is nu eenmaal haar lievelingsland.

Of de mensen bang waren voor Suharto? De lijn tussen respect en angst is dun. Bij Suharto verdwenen mensen. Tijdens de mislukte communistische coup in 1965 werden zes generaals vermoord, waaronder legerleider Yani.

Men zegt, maar ik moet voorzichtig zijn, dat zij zijn vermoord door de communisten. Daarop volgde de communistenjacht. Met alle bovenmatige overdrijvingen daarvan, want men maakte toen hier en daar ook gebruik of misbruik van de toestand om revanche te nemen op persoonlijke tegenstanders. Het is moeilijk te zeggen of dat op grote schaal plaatsvond.

Mijn volle neef was toen kolonel in de landmacht en kreeg de taak om officieel na te gaan wat er was gebeurd en hoeveel mensen er zouden zijn vermoord. Ik was net terug uit Japan en nieuwsgierig of het waar was wat in de kranten stond. Omdat hij mijn neef was kon ik met deze landmachtkolonel mee, maar hij adviseerde wel een pistool mee te nemen, we wisten immers niet wat we zouden tegenkomen en het was een roerige tijd. Zo zijn we samen het land in getrokken, van dorp tot dorp. Wij gingen rechtstreeks naar de mensen thuis want wij wilden zo direct mogelijke informatie verkrijgen, niet via de autoriteiten want die zou misschien niet de waarheid spreken. Dus belden we aan en vroegen of er binnen de familie of bij de bureaus een excès had plaatsgevonden.

We droegen geen uniform en gebruikten een niet-militaire auto, maar waren wel gewapend. Hoewel ik niet denk dat ze zagen dat we van de landmacht waren, verdacht het volk ons daar wel van, vermoed ik. Ons doen en laten en vreemde mensen die rondvragen in een klein dorp vallen op. Mijn neef kwam tot een heel ander getal dan wat in de kranten stond. Daarin werd een cijfer van 200.000 excessieve moorden genoemd; hij telde er niet meer dan 50.000. Dat was ook een raming, maar wel onderbouwd. Die 200.000 was maar een schatting van de media, bedoeld om het voor het publiek sensationeel te maken. De wantoestanden waren meer in de dorpen, door de vereffening van persoonlijke vetes. Maar dat gebeurde natuurlijk niet overal. Toch waren er wel excessen, 50.000 is niet weinig.

Ik ben dankbaar dat ik zoveel functies heb gehad. Uit marine-oogpunt kun je zeggen dat ik voor de jaren die ik op het KIM zat, weinig maritieme diensten heb teruggegeven, eigenlijk maar tot 1962. Daarvoor zat ik twee jaar bij de marinevoorlichtingsdienst en daarna was ik in totaal zo'n drie jaar attaché, eerst een jaar in Singapore en van daaruit tot 1966 in Japan.

Vervolgens tien jaar dwifungsi in het parlement, met zitting in Komisi Satu [Defensie en Buitenlandse Zaken, de belangrijkste commissie] en de aanstelling bij het Ministerie van Visserij.

Daarna werd ik, toevallig via onze buurman, gevraagd senior vicepresident bij de Amerikaanse oliemaatschappij Conoco te worden.

Nu ben ik nog zijdelings betrokken bij de goudmijnen, waar ik een bemiddelende rol tussen de Amerikanen en de Indonesiërs probeer te spelen. Waar goud is, zijn problemen en waar Amerikanen zijn, zijn cultuurverschillen.

Alles welbeschouwd

Tja, welk rapportcijfer zou ik mijn leven geven... Een zeven is fair. Nee, geen acht, daarvoor heb ik niet heldhaftig genoeg geleefd, geen dingen gedaan waar ik uitzonderlijk trots op kan zijn. Ik heb altijd mijn best gedaan, ben gezagsgetrouw geweest en dit is wat ik daarmee heb bereikt. De prettige herinneringen blijven je bij, de andere stop je weg. Mijn kleuter- en jongensjaren waren fijn, met Papa mee in de nieuwe auto langs de Serayu-rivier, die Ford had zo'n rubberen toeter, ik hoor het geluid nog in mijn hoofd. De meerennende kinderen langs de weg deden het na. 's Avonds terug zag je de flikkerende ogen van de dieren, groen als het herten waren en de rode ogen van panters. Spannend, maar ook wel een beetje eng.

Een volgend moment dat me altijd is bijgebleven was veel later, al in de bergen. Een nicht van mij gaf les op een huishoudschool en vroeg mij haar te helpen met de wiskundelessen. Er waren immers geen onderwijzers. Natuurlijk deed ik dat, maar als jongen van 17 had ik nauwelijks ervaring in de omgang met meisjes. Toen ik een van hen vroeg een som op het bord op te lossen en haar dat niet lukte, begon ze te huilen.